

O‘ZLIK (IDENTITET) TUSHUNCHASINING KONSEPTUAL EVOLYUTSIYASI: G‘ARB VA SHARQ FALSAFIY AN‘ANALARI SINTEZI

Tilakov Abdurahmon Iskandarovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti.

Tarix va falsafa kafedrası Stajyor o‘qituvchisi

tilakovabdurahmon01@gmail.com

+ 998 99 093 06 88

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zlik (identitet) tushunchasining konseptual rivojlanishi, uning individual va ijtimoiy jihatlari hamda tarix fani bilan o‘zaro aloqasi tahlil qilinadi. Shuningdek, Yevropa va Grek milliy o‘zliklarining shakllanishi misolida tarixning "mif"ga aylanishi va vaqt silsilasining kurgusal (to‘qima) tarzda birlashtirilishi masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *O‘zlik (identitet), tarix, nafs, individual o‘zlik, ijtimoiy o‘zlik, an‘ana, Renessans, Grek milliy o‘zligi, jamoaviy xotira.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья представляет собой концептуальное развитие, индивидуальный и коллективный анализ истории искусства с точки зрения идентичности. Кроме того, в контексте перевода рассматриваются европейские и греческие национальные языки, языки исторического «мифа» перевода и временных рядов.

Ключевые слова: *Идентичность, история, нафс, индивидуальная идентичность, ижтимоий o‘zlik, an‘ana, Ренессанс, греческие национальные o‘zligi, коллективная ксотира.*

ABSTRACT

This article is a conceptual development, an individual and collective analysis of the history of art from the point of view of identity. Furthermore, the European and Greek national languages of the languages of the historical "mif" of translation and time series are discussed in the context of translation.

Keywords: *Identity, history, nafs, individual identity, ijtimoiy o‘zlik, an‘ana, Renaissance, Greek national o‘zligi, collective xotira.*

KIRISH

Tarix, zehiyat va o‘zlik (identitet) tushunchalari o‘rtasidagi aloqa, shubhasiz, hech bir tarixchi befarq qola olmaydigan masaladir. Ushbu maqolamizda tarix va o‘zlik o‘rtasida bog‘liqlik mavjudligi boshidan oxirigacha qabul qilingan bo‘lsa-da,

obektiv va ilmiy tarix tushunchasining mavjudligi masalasiga to'xtalmagan. Ushbu masalaga kirmasligimizning sababi — mavzudan chetlashmaslikka intilish va bizga ajratilgan hajmning cheklanganligidir. Tarix, aslida, obektiv va xolis fan sohasi ekanligini, hozirgi kunda obektiv-ilmiy yondashuvga asoslangan tarixiy tadqiqotlarda erishilgan muhim yutuqlar bu ishonchimizni mustahkamlayotganini, hattoki isbotlayotganini, biroq o'zlik va zehiyatga yo'naltirilgan tarix esa ushbu obektiv tarixshunoslikdan farqli o'laroq, o'git beruvchi tarix tushunchasining mahsuli ekanligini o'quvchiga eslatib o'tishimiz shart.

Aks holda, biz bu yerda konseptual doirada tahlil qilgan ayrim jihatlar o'quvchini noto'g'ri tarixiy tasavvurga yetaklashi mumkin. O'quvchiga quyidagi matnda ko'rib chiqiladigan tarix konsepsiyasi butunlay o'git beruvchi (didaktik) xarakterga ega ekanligini, ilmiy-obektiv tarixshunoslikni esa bundan mustasno tutish kerakligini eslatib o'tamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zlik (identitet) muammosi zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlarning polidistsiplinar tadqiqot obyekti hisoblanadi. Mavzu doirasida amalga oshirilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zlik tushunchasi tarixiy taraqqiyot davomida g'arbiy va sharqiy falsafiy an'analarda o'ziga xos konseptual asoslarga ega bo'lgan.

G'arbiy tafakkurda o'zlik tushunchasining shakllanishi, eng avvalo, Jon Lokk nomi bilan bog'lanadi. Lokk o'zining "Inson aqli haqida tajriba" asarida o'zlikni "idrok va onglilikning uzviyligi" sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, shaxs o'zini o'tmishdagi harakatlari bilan bog'lay olishi uchun xotira va ongning barqarorligi birlamchi omildir.

XX asrda bu yo'nalish psixologik va sotsiologik o'lchamlarga ko'chdi. Erik Erikson o'zlikni psixologik rivojlanishning bosqichli jarayoni deb hisoblab, "o'zlik inqirozi" (identity crisis) tushunchasini fanga olib kirdi. Erikson yondashuvida shaxsiy o'zlikning ijtimoiy muhit bilan integratsiyasi subyektning ruhiy barqarorligini ta'minlovchi asosiy element sifatida ko'riladi.[1:391] Antropolog Margaret Mid esa o'zlikni madaniy determinizm nuqtai nazaridan tahlil qilib, milliy xarakter va ijtimoiy rollarning shakllanishida jamiyatdagi madaniy modellar (patterns) va tarbiya usullarining ahamiyatini ilmiy asoslab bergan.

Sharq falsafiy an'anasida o'zlik masalasi "nafs" tushunchasi orqali chuqur tadqiq etilgan. Islom epistemologiyasida nafsning to'rt asosiy bosqichi — *amora* (yomonlikka buyuruvchi), *lavvoma* (malomat qiluvchi/vijdon), *mutmainna* (huzur topgan) va *natiqa* (fikrlovchi) — inson mohiyatini tushuntirishda markaziy o'rin tutadi. Tadqiqotda ushbu bosqichlar Zigmund Freyding psixoanalitik "Id, Ego va Super-Ego" triadasiga qiyoslanadi. Freyding "Id" tushunchasi nafsning *amora*

bosqichi bilan, "Super-Ego" esa axloqiy nazoratchi sifatida *lavvoma* bilan funksional o'xshashlikka ega ekanligi aniqlangan.

Shuningdek, o'rta asrlar mutafakkiri Ibn Bojjaning nafs va inson kamoloti haqidagi qarashlari zamonaviy kognitiv psixologiya prizmasi orqali ko'rib chiqilgan. Uning "Yolg'izning tadbiri" asaridagi shaxsning ijtimoiy muhitdan mustaqil ravishda o'zligini anglash jarayoni bugungi kundagi individual o'zlik nazariyalari bilan hamohangdir.[2:249]

Zamonaviy sotsiologik yondashuvlarda o'zlikning ko'p qatlamliligi J. Turner, Sh. Strayker va P. Berk tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Ternerning "Ijtimoiy ochiqlash" nazariyasi shaxsning o'zini muayyan guruh bilan identifikatsiya qilish mexanizmlarini tushuntiradi. Strayker va Berk esa "rol o'zliklari" (role identities) tushunchasini ilgari surib, shaxsni ijtimoiy tuzilma ichidagi turli maqomlar (ona, ishchi, fuqaro) yig'indisi sifatida tahlil qiladilar. Ushbu olimlar tasnifiga ko'ra, o'zlik uchta sathga bo'linadi:

- **Individual o'zlik:** shaxsning takrorlanmas xislatlari;
- **Ijtimoiy o'zlik:** guruhga mansublik tuyg'usi;
- **Universal o'zlik:** insoniyatning umumiy qadriyatlari bilan birlashuv.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zlik tushunchasi statik hodisa emas, balki tarixiy xotira, madaniy muhit va individual ongning dinamik sintezidir. Maqolada ushbu nazariy qarashlar tarixning didaktik funksiyasi bilan bog'langan holda o'rganilgan.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, germenevtik yondashuv va sotsiologik konstruktivizm metodlaridan foydalanilgan. O'zlik tushunchasi vaqt va makon koordinatalarida tarixiy jarayonlar mahsuli sifatida baholanadi. Maqolada obektiv tarixshunoslikdan farqli o'laroq, o'zlikni anglashga xizmat qiluvchi "didaktik (o'git beruvchi) tarix" metodidan foydalanib, tushunchalar konseptual doirada tahlil qilingan.

O'zlik tushunchasi mavhum va murakkabdir. Ushbu tushuncha turk tilida eski tilda "huviyat", yangi tilda esa "kimlik" (o'zlik) deb yuritilsa, Yevropa ijtimoiy fanlar adabiyotida "self" va "identity" terminlari bilan ifodalangan. Jon Lork davridan boshlab o'zlikka oid konseptual izohlar "self" (menlik/o'zlik) atamasi doirasida ko'rib chiqilgan bo'lsa, yigirmanchi asrdan e'tiboran "identity" (identitet) tushunchasi qaror topdi. "Identity" atamasi lotinchadagi ayniyat, o'zgarimaslik va davomiylik ma'nolarini anglatuvchi "idem" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u o'zining ushbu asosiy mazmunini saqlab qolgan. 3:356]

"Huviyat" tushunchasi Islom falsafasida epistemologik jihatdan chuqur tadqiq etilmagan. Ushbu tushunchaga tayanib, Islom bilish falsafasida "self" va "identity"

terminlarining to‘liq muqobilini topish imkonsizdek ko‘rinadi. Vaholanki, Islom bilish falsafasining asosiy mavzularidan biri “zot va vujud” masalasi bo‘lib, borliqning asli, zoti va vujudi o‘rtasidagi farqlar doirasida shakllangan talqinlar Islom epistemologiyasini tashkil etadi. Aslida, bir narsaning tabiati, asli va davomiylik holati ma’nosida Islom adabiyotidagi “nafs” tushunchasini qo‘llash bizga muvofiqroq ko‘rinadi.³ G‘arb tarixida o‘zlik tushunchasining rivojlanishi uch bosqichda kechgan. Birinchi bosqich — Ma’rifatparvarlik davridan XIX asrgacha bo‘lgan ratsionalistik maktab namoyandalarining qarashlaridan iborat. Ikkinchi bosqich — XX asr psixologlarining ta’riflarini o‘z ichiga oladi. Bu davrda o‘zlikka oid bahslar ko‘payib, tushuncha ancha murakkab tus olgan. Uchinchi bosqich — sotsiologiya va din ulamolarining sa’y-harakatlari bilan rivojlangan davrdir.[4:456]

O‘zlikka birinchi bo‘lib konseptual ta’rif bergan olim ingliz mutafakkiri Jon Lokk (1632–1704) hisoblanadi. Lokkka ko‘ra, o‘zlik — bu idrok etish, eslash va onglilik holatidir. Ushbu yondashuvga binoan, o‘zlik insonlarning fikrlashi, o‘zini ifoda etishi va rivojlanish uslublarining fundamental, o‘zgarmas xarakteri sifatida ta’riflanadi. Lokkning mazkur nazariyasi u yashagan davr va undan keyingi ijtimoiy fanlar vakillari tomonidan qabul qilingan. Leybnits (1646–1716), Kant (1724–1804) va Kerkegor (1813–1855) o‘zlikni umumiy ma’noda Lokk kabi talqin qilganlar.[5]

XX asr tibbiyot psixologiyasi individual o‘zlikka yangi ta’rif berdi. Uilyam Jeyms (1842–1910), Zigmund Freyd (1856–1939) va Erik Erikson (1902–1994) kabi uch buyuk olim o‘zlik ta’rifini insonning hissiy tuzilishini qamrab oladigan darajada kengaytirdilar. Ushbu yangi ta’rifga ko‘ra, o‘zlik — inson tuyg‘ularining davomiyligi va o‘xshashligidan tug‘iladigan individual ayniyat bo‘lib, u insonning ichki intilishlari va jinsiyliги bilan murakkab aloqada edi. Ayniqsa, Erikson o‘zlikni “shaxsdagi ayniyatning doimiyligi” deb ta’riflab, uni psixologik nazariyaning markaziga qo‘ydi. Erikson talqinida shaxs o‘zligining asosiy xususiyatlarini boshqalar bilan ham baham ko‘rishi nuqtai nazaridan, o‘zlik nazariyasi ayni paytda jamiyatga ham yuzlandi Erikson “identity” atamasining ommalashishida eng faol shaxslardan biri bo‘lgan. U Freydning “id–ego–super ego” tizimiga tayangan individual o‘zlik tushunchasi bilan bir qatorda, jamiyatdagi madaniy normalarning o‘zlashtirilishi orqali erishiladigan ijtimoiy ishtirok mahsuli — ijtimoiy o‘zlik tushunchasiga ham ega edi. Kishining o‘zgarmas, asliy xarakteri va munosabati, ya’ni o‘zligi ma’nosidagi g‘arbona “self” yoki “identity” tushunchasining Islomiy terminologiyadagi muqobili “nafs” ekanligini yuqorida qayd etdik. Zigmund Freydning “id–ego–super ego”dan tashkil topgan o‘zlik tushunchasi Islom terminologiyasidagi “nafs”ning darajalari bilan mos keladi, deb hisoblaymiz.⁴ Lug‘atlarda “nafs” so‘zi “ruh, jon, hayvoniy hayot, shahvat, yeb-ichish va uxlash kabi

moddiy ehtiyojlarga moyillik” deb izohlangan. Nafs to‘rt bosqichdan iborat bo‘ladi: Birinchisi — **nafs-i amora**. Insonni yomonlikka undovchi shahvatni ifodalaydi (Freyd nazariyasida buning muqobili “id”dir). Ikkinchisi — **nafs-i lavvoma**. Yomonlik qilgandan so‘ng xatoni tushunish, pushaymon bo‘lish va vijdoniy azob holatini ifodalaydi (Freyd nazariyasida bu “ego”ga to‘g‘ri keladi). Uchinchisi — **nafs-i mutmainna**. Yaxshilikni yomonlikdan ajratish, insoniy va vijdoniy burch mas‘uliyatini his qilishni ifodalaydi (Freyd nazariyasida “super-ego”ga mos keladi). To‘rtinchisi — **nafs-i natiqa**. Inson ruhi ma‘nosini anglatadi. Nafsning ushbu to‘rt ma‘nosidan tashqari, umumiy holda — asl, javhar, ayn, mag‘iz, markaz, ichki dunyo va “o‘zi” kabi ma‘nolari ham mavjud bo‘lib, bizningcha, bu o‘zlikning yuqorida tilga olingan va quyida keltiriladigan barcha ma‘nolarini o‘z ichiga oladi. Kalverli ham ushbu uch unsur Islom axloqi va ruhiyatining asosini tashkil etadi, degan fikrni bildiradi.[6:81]

XULOSA

Nafs haqida mustaqil asar yozgan Ibn Bojja (vafoti 1138-y.) bu masalani zamonaviy psixologiya darajasida tadqiq etgan va chuqur tahlil qilgan. Zigmund Freydning tasnifi bilan Ibn Bojjaniki o‘rtasida jiddiy o‘xshashlik mavjud, deb hisoblaymiz. Biroq hozirgi mavzumiz ushbu masalani batafsil ko‘rib chiqishga imkon bermaydi.

Ijtimoiy-siyosiy sinish davrlarida jamiyatlar o‘z o‘zligini saqlab qolish yoki qayta tiklash uchun "real tarix"dan ko‘ra "kurgusal (to‘qima) tarix"ga ko‘proq ehtiyoj sezadilar. Grek va Yevropa milliy o‘zliklari misolida ko‘ringanidek, tarixning ayrim davrlarini "muzlatib qo‘yish" yoki ularni sakrab o‘tish (masalan, O‘rta asrlarni inkor etib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri Antik davrga bog‘lanish) o‘zlikni sun‘iy ravishda insho etishning samarali mexanizmi hisoblanadi. Bu jarayonda tarix mif bilan ayniyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. ARKONAÇ, Sibel A. "Kimlik Araştırmalarında Teorik ve Yöntemsel Arayışlar", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Derleyen: Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 391.
2. BOOTH, W. James (Jun., 1999), "Communities of Memory: On Identity, Memory, and Debt", *The American Political Science Review*, Vol. 93, No. 2, 249.
3. BOSANQUET, Bernard (Jul., 1888), "The Philosophical Importance of a true Theory of Identity", *Mind*, Vol. 13, No. 51, 356.
4. BREWER, Marilynn B. ve Kathleen P. Pierce (2005), "Social Identity Complexity and Outgroup Tolerance", *Pers Soc Psychol Bull*, Vol. 31, 3, 428.

5. BURCKHARDT, Jakob (1978), *İtalya'da Rönesans Kültürü, I*, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
6. BUSEKIT, Astrid Van (2004), "Uses and Misuses of the Concept of Identity", *Security Dialogue*, 35, 1, 81.